

УДК 504:502.15:502.17:332.1(477)

І. В. Грищенко,
аспірант кафедри управління, Сумський державний університет

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАГРОЗИ ТА НЕБЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ПРОТИДІЇ

У статті проаналізовано стан навколишнього природного середовища України. Визначено основні види загроз і небезпек з точки зору взаємозв'язку між безпекою та станом довкілля. Запропоновано рекомендації щодо протидії еколого-економічним загрозам та небезпекам на регіональному рівні.

The state of Ukrainian environment is analyzed in the article. The main types of threats and hazards in a view of environmental change and security perspective are specified. The regional economic and environmental hazards counteraction recommendations are worked out.

*Ключові слова: економіка, екологія, регіон, довкілля, загроза, небезпека, еколого-економічна безпека.
Key words: economy, ecology, region, environment, threat, hazard, economic and environment security.*

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена тим, що останнім часом проблема визначення взаємозв'язку між станом довкілля та регіональною безпекою є предметом досліджень фахівців у галузі економіки, екології та міжнародної політики, які досліджують конкретні аспекти економічної та екологічної безпеки регіонів та концентрують свою увагу на виявленні взаємозв'язку між погіршенням стану навколишнього природного середовища та виникненням економічних конфліктів на регіональному рівні.

Проблемам дослідження прояву екологічних та економічних загроз і небезпек на регіональному рівні присвячені численні праці вітчизняних та закордонних авторів, таких як О. Балацький [15; 22], З. Варналій [2], Л. Жарова [21], А. Жулавський [4], Н. Караєва [16], В. Кислий [15], Р. Корпан [16], Є. Лапін [15; 22], Л. Мельник [15; 22], І. Недін [16], В. Сабадаш [12; 13], О. Теліженко [15; 22], Є. Хлобистов [16; 19; 20; 21], І. Частокотенко [16], І. Чернодід [2], G. Baechler [23; 24], K. Dow [27], T. Homer-Dixon [26], A. Maltais [27], L. Ohlsson [28] та ін.

Разом з тим, подальшого дослідження потребують питання, пов'язані з ідентифікацією та розробленням організаційно-економічного механізму протидії еколого-економічним загрозам і небезпекам на регіональному рівні.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою дослідження є розвиток теоретичних та науково-методичних положень щодо ідентифікації та протидії еколого-економічним загрозам і небезпекам в Україні. Відповідно до поставленої мети були визначені такі завдання: 1) провести аналіз навколишнього природного середовища України; 2) визначити основні види загроз і небезпек з точки зору взаємозв'язку між безпекою і станом навколишнього середовища; 3) розробити практичні рекомендації щодо протидії еколого-економічним загрозам та небезпекам на регіональному рівні.

РЕЗУЛЬТАТИ

У сучасних умовах господарювання раціональне використання природних ресурсів і охорона довкілля є об'єктивною передумовою економічного зростання будь-якого регіону.

Мінливість факторів зовнішнього та внутрішнього середовища регіону призводить до необхідності аналізу можливих зовнішніх та внутрішніх проявів взаємозв'язку його економічної та екологічної підсистем. Такі зовнішні та внутрішні прояви, що можуть впливати на безпеку регіону, можна вважати загрозами і небезпеками.

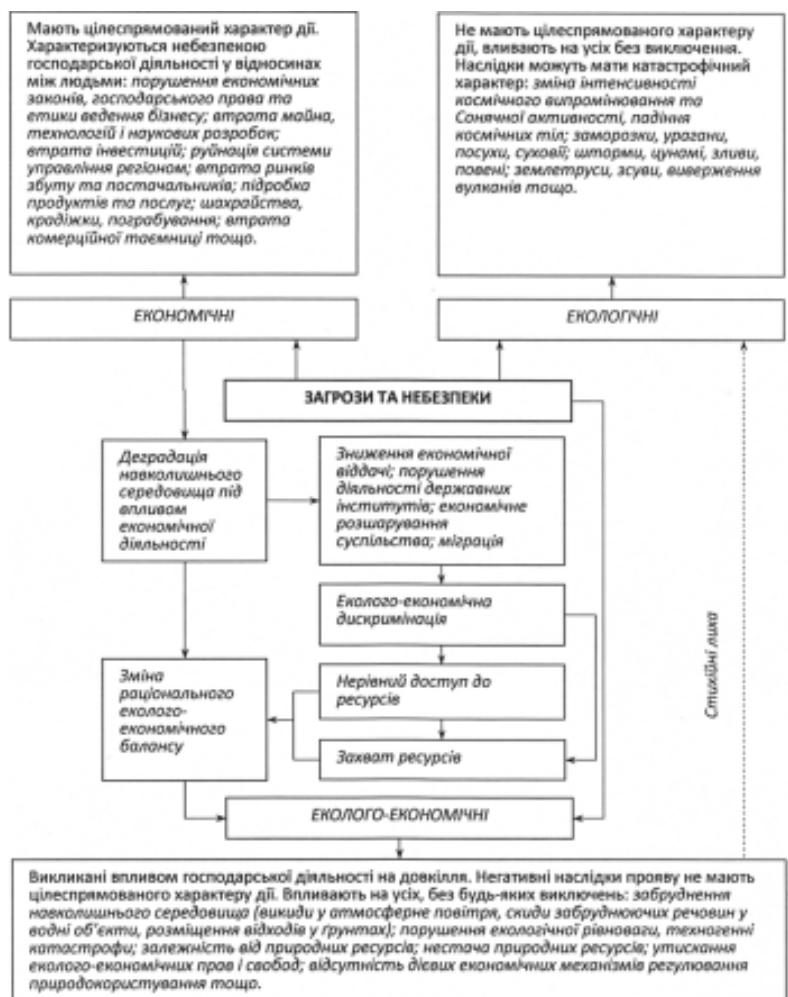

Рис. 1. Основні групи загроз та небезпек

Таблиця 1. Ключові умови трансформації загрози у небезпеку

Назва умови 1	Опис 2
Безвихідне становище, обумовлене станом довкілля	Сталий розвиток регіону залежить від природного ресурсу, що виснажився або деградував та не має явної заміни. У результаті регіон опиняється у безвихідному, критичному становищі, обумовленому станом довкілля.
Відсутність механізмів регулювання і слабкість державного управління	Нездатність політичної системи забезпечити певні соціально-політичні умови приводить до нерационального використання ресурсів. Брак ресурсів у такому разі є або результатом недостатнього контролю держави над управлінням ресурсами і захистом коштів для існування, або наслідком порушення функціонування суспільних інститутів, покликаних регулювати доступ до ресурсів.
Маніпулювання питаннями, пов'язаними з навколишнім середовищем	Окремі лідери використовують проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем, на користь певної групи. Це приводить до того, що право на користування природними ресурсами стає (ідеологічним) питанням, пов'язаним з приналежністю до такої групи.
Можливість створювати організації і знаходити союзників	Зацікавлені групи об'єднуються в політичні організації, часто очолювані сильним лідером, і знаходять союзників з числа груп, що мають схожі проблеми, а також в певних кругах верхніх ешелонів суспільства – або отримують підтримку із-за кордону, наприклад від міжнародних організацій.
Вплив історичного конфлікту	Утиски прав і свобод, пов'язаних з навколишнім середовищем, відбуваються у контексті існуючої (історичної) конфліктної ситуації, у результаті цього конфлікт отримує новий імпульс.

На нашу думку, з точки зору взаємозв'язку між безпекою і станом довкілля, усі загрози і небезпеки можна умовно поділити на три основні групи: економічні, екологічні та еколого-економічні (рис. 1).

Особливістю екологічних загроз і небезпек є те, що їх прояв не характеризується цілеспрямованістю. Стихія не обирає де, коли і кому саме завдати збитків.

Основою виникнення економічних загроз і небезпек є господарська діяльність як окремої особистості, так і організованих груп людей. Відмітною рисою є економічна доцільність небезпечної господарської діяльності, що характеризується відхиленням від суспільних норм господарського або соціального життя. Характерною ознакою економічних загроз і небезпек є їх цілеспрямованість на конкретний об'єкт (суб'єкт господарювання, регіон або країну) та отримання за його рахунок певних економічних переваг.

У роботі [9, с. 367] Фредерік Пол підкреслює, що "...часи, коли головною загрозою безпеки суспільства була лише злочинність давно вже минули, на зміну їй прийшли нові еколого-економічні загрози".

Під еколого-економічною загрозою нами розуміють-

Рис. 2. Фактори впливу еколого-економічних загроз та небезпек

ся потенційна можливість нанесення фізичної, матеріальної або іншої шкоди суспільним або особистим інтересам з боку окремих факторів, що зумовлені характером господарської діяльності та станом довкілля.

Еколого-економічна небезпека — це безпосередня форма прояву еколого-економічної загрози, що має конкретну математичну інтерпретацію.

Використовуючи наявні дані, до останнього часу було досить складно підтвердити існування саме еколого-економічних загроз, їх прояв і трансформацію у небезпеку регіональних еколого-економічних конфліктів. Проте результатами дослідження, проведеного на базі Швейцарського федерального технологічного інституту та Швейцарського фонду миру [23; 24; 27], доведено, що прояв еколого-економічної небезпеки є причиною появи еколого-економічних конфліктів з використанням насильства.

L. Ohlsson теж стверджує, що прояв еколого-економічної небезпеки є загальним знаменником багатьох, у тому числі міжнародних конфліктів. Він говорить, що "прояв еколого-економічних загроз свідчить про різкий перехід від сталого економічного розвитку до бідності та злиднів" [28].

Групою дослідників з університету міста Торонто під керівництвом Томаса Гомера-Діксона [26] визначено, що типовими умовами переходу еколого-економічної загрози у еколого-економічну небезпеку є:

- 1) залежність від природних ресурсів;
- 2) нестача природних ресурсів, викликана виснаженням невідновних природних ресурсів, зниженням якості та зменшенням кількості відновлювальних природних ресурсів;
- 3) утискання еколого-економічних прав і свобод;
- 4) нерівністю доступу до ресурсів;
- 5) екологічною маргіналізацією, коли збільшення чисельності населення та нерівний доступ до ресурсів призводять до ефекту сумачі з подальшою деградацією відновлювальних та невідновних природних ресурсів.

Можна стверджувати, що регіонами, найбільш схильними до прояву еколого-економічних небезпек, є:

- 1) регіони з підвищеною щільністю населення; 2) посушливі рівнини та гірські райони; 3) регіони, що знаходяться під впливом погіршеного довкілля; 4) транскордонні річкові басейни; 5) регіони спільного використання природних ресурсів; 6) транзитні регіони; 7) регіони, багаті на корисні копалини та інші природні ресурси.

У праці [8, с. 43] також досліджуються взаємозв'язки між екологічними проблемами та питаннями безпеки. Умови, необхідні для переходу еколого-економічних загроз у еколого-економічні небезпеки, можуть бути представлені у вигляді табл. 1.

Швейцарські дослідники [23; 24; 27] вважають, що еколого-економічні загрози перетворюються у еколого-економічні небезпеки та спричиняють виникнення конфліктів, пов'язаних зі станом навколишнього середовища лише у випадку одночасного прояву не менше двох із зазначених у табл. 1 ключових умов.

На нашу думку, перетворення еколого-економічної загрози у еколого-економічну небезпеку може супроводжуватися формуванням таких передумов її прояву (рис. 2).

Перетворюючись на небезпеку, еколого-економічна загроза стає реальним фактором нанесення збитків. Імовірність прояву еколого-економічної небезпеки може визначатися у межах від 0 до 1 (рис. 3).

Процес розвитку небезпеки може характе-

ризуватися підвищенням ймовірності її прояву. Просто загрозу характеризує нульовий рівень небезпеки. Еколого-економічні небезпеки з рівнем прояву небезпеки від 0 до 0,6 включно ($0 < P_{\text{пн}} \leq 0,6$) можуть бути охарактеризовані тим, що внаслідок їх прояву еколого-економічна система регіону буде нести втрати ресурсів, що поновлюються. Рівень прояву еколого-економічної небезпеки, більший за 0,6 ($0,6 < P_{\text{пн}} \leq 1$), може викликати наслідки, що мають критичний характер. Прояв такої небезпеки може супроводжуватись руйнацією еколого-економічного потенціалу регіону та втратою невідновних ресурсів.

Еколого-економічні загрози і небезпеки мають ознаки як екологічних, так і економічних загроз і небезпек. Першопричиною їх виникнення є цілеспрямована господарська діяльність людини. Але цілеспрямованість еколого-економічних загроз і небезпек не є абсолютною.

По-перше, прояв еколого-економічних загроз і небезпек може бути викликаний використанням екологічно-небезпечних технологій виробництва продукції та надання послуг, неспроможністю або небажанням суб'єктів господарювання впроваджувати екологічно-безпечні технології або відсутністю таких технологій узагалі.

По-друге, еколого-економічні загрози та небезпеки можуть проявлятися внаслідок самовпевненості людини, недбалості або через необережність.

По-третє, результати прояву таких небезпек не мають конкретно визначеного адресного характеру — еколого-економічні небезпеки, як і суто екологічні, не обирають, коли і кому саме завдавати збитків. Руйнування довкілля внаслідок господарської діяльності та спричинені цим економічні збитки можуть мати як локальний, регіональний, так і планетарний масштаб.

Роберт Сілверберг відмічає, що "справи йдуть пречудово, — підприємства дають поштовх розвитку всій національній економіці. Природно, що видовища типу кінця світу користуються колосальною популярністю в такі часи, як наші" [14, с. 391]. "Дрібні краплі розплавленого каменя і пил зависли в повітрі. Небо потемніло. Потім воно стало ще темніше. Трильйон трильйонів частинок пилу конденсували водяну пару. Утворилися краплі. Лив дощ. Потоки, цілі моря води з неба. Річки переповнювалися. Дощі йшли навіть там, де дощів ніколи не було... Всі річки світу від витоків до гирл заповнилися рідким брудом. Загинули дерева і трави перестали утримувати землю своїм чіпким коріннями, і дощі змивали її у річки. Зимовий морок незабаром згустився, а дощі перетворилися на снігопади. Світ занурився у повний морок. Не стало ні дня, ні ночі. Дощі і снігопади припинилися. Без сонячного світла, що висмоктує воду з океанів, в повітрі не залишилося вологи. Потопи змінилися льодяними посухами..." [9, с. 362—371].

Дійсно, останні десятиліття характеризуються стрімким розвитком промисловості, транспортної інфраструктури, інформатизацією суспільства, урбанізацією та інтернаціоналізацією господарської діяльності. Сучасна економічна система ґрунтується на економічній доцільності та результативності.

Свого часу, один із засновників сучасної економічної теорії А. Сміт відмічав, що кожен індивід прагне за будь-яку ціну максимізувати обсяги власного капіталу. Про це він говорив так: "Кожен індивід прагне тільки до своєї власної вигоди, і в цьому, як і в багатьох інших випадках, ним керує невидима рука, що забезпечує в кінці кінців результат про який він і не думав" [29, с. 423].

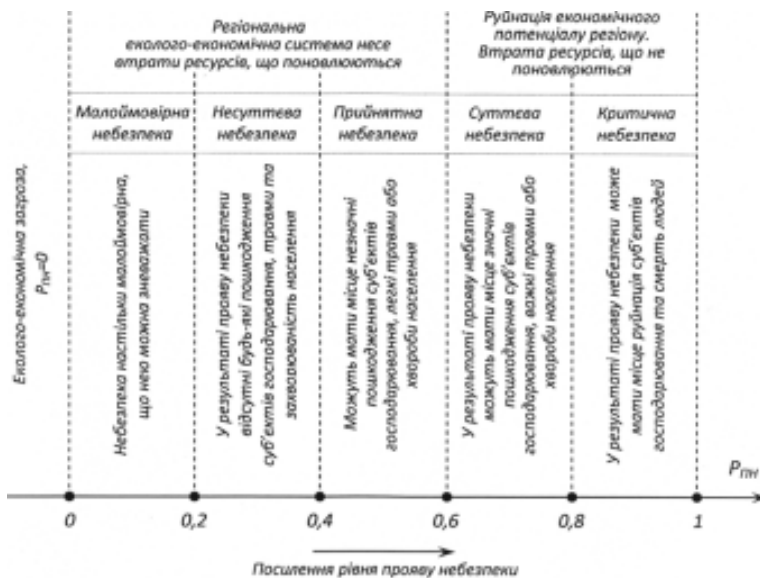

Рис. 3. Рівні прояву еколого-економічної небезпеки

О.Ф. Балацький зазначає, що "з економічним розвитком, збільшенням матеріальних благ людства зростають і побічні явища прогресу, наприклад, зброя масового знищення, забруднення навколишнього і природного середовища, недостатньо осядане використання земель, океанів і морів, прісних водоймищ та інших природних ресурсів" [1, с. 5].

В.В. Добровольський наголошує, що "верхньою межею антропогенного впливу на біосферу у вигляді переводу в антропогенний канал первинної продукції знаходиться на рівні близько 1% від чистої первинної продукції фотосинтезу. Широко використовуються енергетичні порівняння... промислові центри порівнюють з природними вулканами — склад викидів у атмосферу у них майже однаковий: тепло, пил, аерозолі, пара води, сірчистий та вуглекислий гази тощо..." [3, с. 183].

Темпи, розмах та глибина втручання людини у природні процеси за останні півстоліття значно підвищилися. Враховуючи складність природних екосистем та велику кількість напрямів антропогенного впливу на довкілля, практично неможливо чітко визначити гранично допустимі межі деформації екосистем.

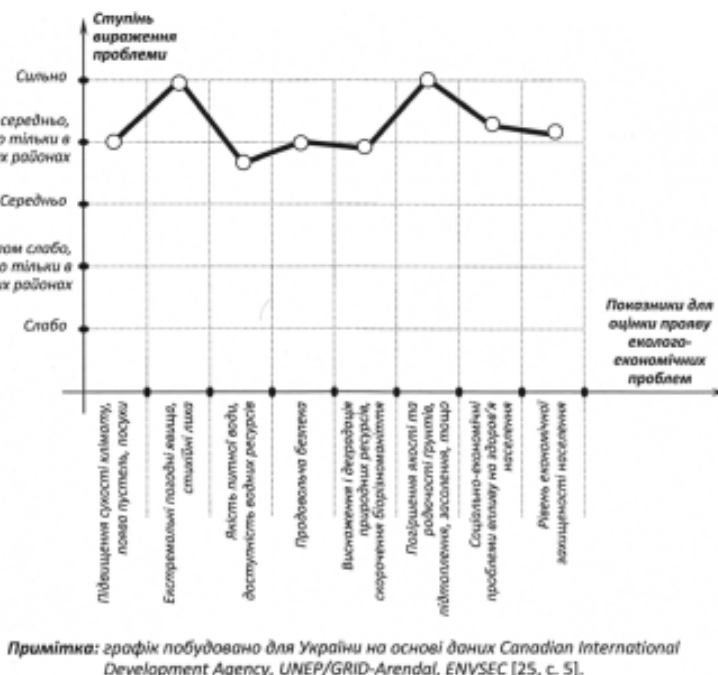

Рис. 4. Аналіз прояву еколого-економічних проблем в Україні

Рис. 5. Деякі інструменти протидії еколого-економічним загрозам та небезпекам

У сучасних умовах господарювання спостерігається інтенсифікація взаємозв'язків між екологічною та соціально-економічною підсистемами регіону. В зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність побудови стратегії регіонального розвитку, виходячи з порівняння стійкості екологічної підсистеми до антропогенного навантаження та величини такого навантаження.

Аналіз екологічних досліджень, проведених експертами UNDP, OSCE, Canadian International Development Agency, UNEP/GRID-Arendal, ENVSEC [5; 7; 8; 11; 25], дозволяє стверджувати, що для України важливішими є проблеми, які пов'язані із взаємозв'язком між економічним зростанням та станом довкілля. Сучасну екологічну ситуацію в Україні визнано кризовою (рис. 4).

Що стосується України, то останніми роками техногенне навантаження на її територію значно збільшилося та деструктивно вплинуло на стан навколишнього середовища.

Зокрема, за даними Environmental Performance Reviews. Ukraine. ECE/CEP/133 в Україні "відчувається нестача екологічних даних стосовно промислової діяльності (наприклад, про звичайні та небезпечні відходи, стічні води, забруднення ґрунту та водних об'єктів), тому важко оцінити точний вплив на довкілля. Хоча загальні капітальні вкладення істотно зросли з 2002 року, результативність природоохоронної діяльності у промисловості не багато покращилася. Це виражається у невеликій кількості підприємств, які запровадили системи управління навколишнім середовищем (лише близько 30 підприємств отримало сертифікати ISO 14000), невеликою кількістю пілотних проєктів, ініційованих щодо запровадження системи всеохоплюючого запобігання та контролю забруднень, недостатньою ємністю та низькою ефективністю центрів чистих технологій. Більше того, у промисловості існує нестача стратегій та політики щодо її сталого розвитку. Особливо необхідним є політичний тиск для заохочення визначення пріоритетів у промисловості щодо охорони довкілля. Існує великий потенціал модернізації промислових технологій шляхом розробки проєктів спільного впровадження в рамках Кіотського протоколу, але цей потенціал не використовується" [7, с. 3].

Україна є невід'ємною частиною світової соціально-економічної системи, діяльність якої базується на необмеженому використанні природних ресурсів у господарському обігу, що призводить до забруднення довкілля та виснаження природно-ресурсного потенціалу країни, сприяє поглибленню екологічної кризи, появи перед Україною глобальних еколого-економічних небезпек.

На нашу думку, сучасні еколого-економічні загрози та небезпеки в Україні характеризуються багаторів-

невістю та надзвичайною складністю свого характеру. Їх прояв в Україні може створювати напруженість та небезпечні ситуації як по відношенню до окремих осіб, так і суб'єктів господарювання, так і на регіональному рівні, що, в свою чергу, є перешкодою на шляху сталого розвитку України і підвищує вірогідність розвитку еколого-економічних конфліктів, у тому числі з використанням насильства.

Для того, щоб вижити і забезпечити свій стійкий розвиток, Україна повинна протистояти еколого-економічним загрозам і небезпекам, що виникають на її шляху. Розглядаючи проблему протидії еколого-економічним загрозам і небезпекам, необхідно пам'ятати слова таких видатних людей, як Чжуге Лян, державного діяча царства Шу [17, с.23]: "Роздумувати і брати до уваги — означає думати про те, що поряд, і враховувати те, що далеко. Якщо люди не враховують те, що далеко, біда виникне поряд з ними"; генерал-фельдмаршала, графа О.В. Суворова: "...Незрозуміло яку дорогу може обрати ворог, наказую тільки на всіх шляхах його, скоро доганяючи, хоробро вражати" [10, с. 327—329]; англійського військового теоретика та історика, генерал-майора Дж. Фуллера: "Оригінальне мислення, а не посередність лежить в основі успішного ведення армії. Зробити те, чого не чекає ворог, те, до чого він не готовий, те, що його здивує і морально обеззброїть. Завжди випереджати ворога в думках і передбачати його кроки. Бачити наскрізь душу супротивника і пригрозити йому своїми діями, роблячи те, чого він від вас ніяк не чекає, — в цьому полягають основи управління військом" [18].

Саме це і є ключовим моментом нашого дослідження. Нами доведено існування для України еколого-економічних загроз та небезпек, описано механізм їх прояву та дії. Вважаємо за необхідне розкриття сутності механізмів захисту від еколого-економічних загроз та небезпек.

Грунтуючись на результатах досліджень, проведених у Центральній Азії (Регіон Фергана-Ош-Худжанд) фахівцями Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Програми розвитку ООН (ПРООН), Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) "Навколишнє середовище і безпека: трансформація ризиків у співпрацю" [8, с. 8] щодо визначення взаємозв'язку між навколишнім середовищем та безпекою, можна виділити такі основні інструменти протидії еколого-економічним загрозам та небезпекам в Україні у соціально-демографічній, політичній та еколого-економічній платформах системи сталого регіонального розвитку (рис. 5).

Необхідно відмітити, що універсальних рецептів захисту від еколого-економічних загроз та небезпек, які підходили б кожному регіону, не існує. Природно, що кількість традиційних варіантів захисту від еколого-економічних загроз та небезпек обмежена. Але, якщо на регіональному рівні уміло застосовувати їх комбінації, то в тій або іншій ситуації можна отримувати неповторні поєднання, що зможуть гарантувати ефективну протидію і подолання еколого-економічних загроз та небезпек. Проте не можна створити ефективну систему протидії еколого-економічним загрозам, не беручи до уваги, наскільки вона здійснена. У реальних умовах протидії еколого-економічним загрозам та небезпекам, планувати і діяти доведеться одночасно, що украй складно. Необхідно, щоб стратегічні і тактичні плани по боротьбі з еколого-економічними загрозам та небезпеками співвідносилися із сьогоденням. "Нам надано право здійснювати у житті будь-які помилки — окрім тієї, що знищить нас" [6].

ВИСНОВКИ

У результаті аналізу специфіки взаємозв'язків між безпекою та станом довкілля встановлено, що усі загрози та небезпеки можна умовно поділити на три основні групи: економічні, екологічні та еколого-економічні.

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що Україна є невід'ємною частиною світової соціально-економічної системи, діяльність якої базується на необмеженому використанні природних ресурсів у господарському обігу, що призводить до забруднення довкілля та виснаження природно-ресурсного потенціалу країни, сприяє поглибленню екологічної кризи, появи перед Україною глобальних еколого-економічних небезпек. Сучасну екологічну ситуацію в Україні визнано кризовою.

Не дивлячись на те, що повністю уникнути прояву еколого-економічних загроз неможливо, грамотно розроблена стратегія протидії може мінімізувати вірогідність їх перетворення у еколого-економічну небезпеку. Така стратегія повинна бути спрямована на "перемогу без боротьби", а не у результаті ліквідації наслідків прояву еколого-економічних небезпек. Необхідно відзначити, що нерідко саме неординарні підходи до вирішення еколого-економічних проблем ведуть до перемоги найкоротшим шляхом. Бездумне копіювання досвіду інших країн призводить, у кращому випадку, до посередніх результатів. Лише ухвалення нестандартних рішень дозволить Україні ефективно протидіяти еколого-економічним загрозам та небезпекам у ринкових умовах господарювання.

Література:

1. Балацкий О.Ф. Экономика чистого воздуха / О.Ф. Балацкий. — Киев: наук. Думка, 1979. — 296 с.
2. Варналії З.С. Загрози економічній безпеці та її індикатори / З.С.Варналії, І.С.Чернодід // Економічна безпека; за ред. З.С. Варналія. — К.: Знання, 2009. — С. 63—79.
3. Добровольский В.В. Основы теории экологических систем / В.В. Добровольский. — К.: ВД "Професіонал", 2005. — 272 с.
4. Жулавский А.Ю. Основы эколого-экономической сбалансированности развития региона / А.Ю. Жулавский // Вестник Сумского государственного университета. Серия Экономика. — 2007. — Т.2, №1. — С. 112—122.
5. Изменение климата в Восточной Европе: Беларусь, Молдова, Украина / [Л. Николаева, Н. Денисов, В. Новиков]. — Брессон: "Graphi 4"; Zoë Environmental Network, 2011. — 59 с.
6. Коэльо П. Жизнь: избранные высказывания / П. Коэльо [пер. с испанского А. Богдановского]. — М.: ООО "Издательство Астрель", 2009. — 128 с.
7. Огляд результативності природоохоронної діяльності. Україна. Другий огляд. ЕСЕ/СЕР/133 [К. Массон, О. Дзюбинський, Ю. Хірвонен та ін.]. — Нью-Йорк, Женева: ООН, 2007. — 223 с.
8. Окружающая среда и безопасность: трансформация рисков в сотрудничество / [Лунджи де Мартино, Анника Карлссон, Джанлука Рамполла и др.]. — ЮНЕП, ПРООН, ОБСЕ, НАТО, 2005. — 59 с.
9. Пол Ф. Ферми и стужа / Ф. Пол // Гея [под ред. С.А. Абрамова]. — М.: Мысль, 1990. — С. 357—373.
10. Приказ генерал-фельдмаршала, графа А.В. Суворова по армии "О преследовании неприятеля..." от 9/20 июня 1799 г. // История российско-австрийской кампании 1799 г. — СПб., 1826. — Ч. II. — С. 327—329.
11. Программы обзоров результативности экологической деятельности: третий цикл обзоров. ЕСЕ/СЕР/S/2011/3 // "Окружающая среда для Европы": Материалы Седьмой конференции министров 21-23 сентября 2011 года, г. Астана, Казахстан / Комитет по экологической политике Европейской экономической комиссии. — Женева: ООН, 2011. — 19 с.
12. Сабадаш В.В. Энергетично-ресурсна безпека України: загрози виникнення еколого-економічних конфліктів / В.В. Сабадаш // Вісник СумДУ. — 2009. —

№2. — С. 70—77.

13. Сабадаш В.В. Соціально-економічні виміри екологічного конфлікту / В.В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. — 2006. — №2. — С. 190—201.
14. Силверберг Р. Как мы ездим смотреть конец света / Р. Силверберг // Гея [под ред. С.А. Абрамова]. — М.: Мысль, 1990. — С. 385—391.
15. Социально-экономический потенциал региона: [монография] / А.М. Телиженко, Е.В. Лапин, А.Г. Мельник, С.Н. Ильшенко, В.Н. Кислый и др. [под общ. ред. проф. Балацкого О.Ф.]. — Сумы: ВТД "Университетская книга", 2010. — 364 с.
16. Сталий розвиток: еколого-економічна оптимізація територіально-виробничих систем: [навчальний посібник] / Н.В. Караєва, Р.В. Корпан, Т.А. Коцко, І.В. Недін, Є.В. Хлобистов, І.П. Частокіленко [за заг. ред. І.В. Недіна]. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2008. — 384 с.
17. Туник И.Ю. Антирейдер: пособие по противодействию корпоративным захватам / И.Ю. Туник, В.А. Поляков. — СПб: Питер, 2007. — 208 с.
18. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война 1939—1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. — СПб.: ООО "Издательство "Полигон", 2005. — 560 с.
19. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / Є.В. Хлобистов; РВПС України НАН України [відп. ред. Дорогунцов С.І.]. — К.: Агентство "Чорнобильінтерінформ", 2004. — 336 с.
20. Хлобистов Є.В. Проблеми забезпечення екологічної безпеки в умовах трансформації економіки України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук: спец. 08.08.01 економіка природокористування та охорони навколишнього середовища / Є.В. Хлобистов. — К.: РВПС України НАН України, 2005. — 34 с.
21. Хлобистов Є.В. Суспільні конфлікти у сфері екологічної (природно-техногенної) безпеки / Є.В. Хлобистов, Л.В. Жарова // Механізм регулювання економіки. — 2011. — №1. — С. 16—23.
22. Экономический потенциал административных и производственных систем: монография [Балацкий О.Ф., Лапин Е.В., Акуленко В.Л. и др.]; под общей ред. О.Ф. Балацкого. — Сумы: ИТД "Университетская книга", 2006. — 973 с.
23. Beachler G. Environmental Degradation in the South as a Cause of Armed Conflict / G. Beachler // Environmental Change and Security: A European Perspective [edited by A. Carius, K. Lietzmann]. — Berlin: Springer, 1999. — P. 107—129.
24. Beachler G. Why environmental transformation causes violence: A synthesis / G. Beachler // Environmental Change and Security Project Report. — 1998. — Issue 4. — P. 24—44.
25. Coalland-Faces of Donetsk / [Alex Kirby, Matthias Beistein, Christina Stuhlberger and others] / Zoë Environmental Network and UNEP / GRID — Arendal, 2011. — 43 p.
26. Homer-Dixon T. Environment, Scarcity and violence / T. Homer-Dixon. — Princeton: Princeton University Press, 1999. — 253 p.
27. Maltais A. Integrating Perspectives in Environmental Security / A. Maltais, K. Dow, A. Persson [Electronic resource]. — Stockholm: SEI, 2003. — Режим доступу: <http://www.sei.se>
28. Ohlsson L. Text of the oral presentation at the workshop "Poverty&Environment" [Electronic resource]. / L. Ohlsson // The UNDP / SIDA conference on poverty reduction, November 20-21, 2000. — Stockholm, 2000. — Available at: <http://www.edcnews.se/Reviews/Ohlsson2000.html>
29. Smith Adam. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations / Adam Smith. — Washington, DC 20001: Regnery Publishing Inc., 1998. — 1123 p.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2011 р.